

Små barns mulighet til å delta i sorgpraksiser i hverdagslivet i barnehagen.

En sosiokulturell analyse av utfordringene med å forstå og møte barnehagebarns sorg

Ingrid Johnsen Hogstad^{1*} & Eline Grelland Røkholt²

¹Høgskolen i Molde, Norge

²PPT Hole kommune, Norge

*Korrespondanse: Ingrid Johnsen Hogstad, e-post: ingrid.hogstad@himolde.no

Sammendrag

En utfordring både for sorgforskning og for profesjonell praksis i barnehager, er at små barns sorguttrykk synes å være vanskelig å forstå for foreldre, klinikere og forskere. Hensikten med analysene presentert i denne artikkelen, er å åpne for nye forståelser av sorgfenomen blant små barn som etterlatte (1–6 år). Vi anvender prosessuell sosialkonstruktivistisk sorgteori og sosiokulturell utviklingspsykologi i en analyse av empirisk materiale fra intervjuer med 18 barnehagelærere i sju barnehager (16 kvinner, 2 menn), hvor de ble spurt om sine erfaringer med til sammen ni barn (5 jenter, 4 gutter). I analysen peker vi på hvordan barnehagelæreres forventninger om kulturelt riktige «voksne» sorguttrykk, sammen med en avventende holdning til at barnet skal ta initiativ til samtale om sorg og tap, fungerer som et kvalifikasjonskriterium for barnets mulighet til å delta i sorgpraksiser i hverdagslivet i barnehagen. Vi diskuterer frykten for å overfortolke barns uttrykk som sorg, og avslutter med en oppfordring til barnehagelærere og andre praktikere i møte med barn som sørgende til å se hva som skjer i samspill hvis man går inn med justerte forventninger til hvordan barns sorg kan komme til uttrykk.

Nøkkelord: barnehage; sosial konstruksjon; sorg; to-prosessmodellen; utviklingspsykologi

Abstract

Young Children's Possibilities to Practice Grieving in their Everyday Life in the Kindergarten. A Socio-Cultural Analysis of the Challenging Tasks of Understanding and Encountering Kindergarten Children's Grief

Difficulties among parents, clinicians, and researchers in understanding young children's grief, represent a challenge both for research and professional practice. The aim for the analyses presented in this article, is to open for new ways to understand phenomena of grief among young children (1–6 years old). Departing from processual, social constructivist bereavement theory and sociocultural developmental psychology, we engage with empirical material from interviews with 18 kindergarten teachers (16 women, 2 men) in seven kindergartens in Norway. The participants were asked about their experiences in encounters with, in total, nine children (5 girls, 4 boys). In the analysis, we point to how kindergarten teachers' expectations together function as a qualification criterium: the child qualifies for participation in bereavement practices in the everyday life of the kindergarten only if they initiate conversations about grief and loss with culturally appropriate "mature" expressions of grief. We discuss the fear of over-interpreting children's expressions as grief. The article end up challenging kindergarten teachers and other practitioners encountering grieving children to explore what happens in dialogic encounters if expectations are adjusted regarding how children may express grief.

Keywords: *bereavement; developmental psychology; dual process model; social construction*

Fagredaktør: Gunnar Magnus Eidsvåg

Innledning

Hvordan forstå og møte små barnehagebarns sorg? Det finnes lite forskning om små barns sorg. Lytje et al. (2022) har pekt på at metodologiske og etiske utfordringer i forskning med små barn som etterlatte kan være med på å forklare hvorfor. Med denne artikkelen ønsker vi å styrke kunnskapen om hvordan vi kan forstå og møte barns sorg i profesjonell praksis i barnehager og i sorgforskning.

Små barns sorg synes å være vanskelig å forstå for foreldre, klinikere og forskere (Bugge et al., 2014; Cheifetz et al., 1989; Christ & Christ, 2006; Kranzler et al., 1990; Lytje & Dyregrov, 2021a, 2021b; Lytje et al., 2022). Å observere og forstå små barns sorguttrykk i forskning er konseptuelt utfordrende, fordi hvordan vi teoretisk definerer «sorg» og «barns utvikling», får betydning for vår observasjon (Hogstad, 2022). Tidligere forskning om barns sorg har vært preget av enkle sorgmodeller (Wortman & Boerner, 2012) og individorientert utviklingspsykologisk teori (Rosengren et al., 2014). Noen forskere har lagt vekt på barns kognitive forutsetninger for å forstå døden som begrep i forståelsen av barn som sørgende (se for eksempel Lytje et al., 2022; Webb, 2011; Willis, 2002), andre har med utgangspunkt i risiko- og resiliensteori fokusert på hvordan foreldredød i barndommen øker risiko for uønskede utviklingsløp inn i voksen alder, som økt risiko for psykiske lidelser (Berg et al., 2016; McKay et al., 2021; Simbi et al., 2020), kriminalitet (Berg et al., 2019; Draper & Hancock, 2011) og selvmord (Burrell et al., 2017; Guldin et al., 2015). Denne forskningen har i liten grad bidratt med kunnskap om hvilken betydning barnehagen og andre sosiale, kontekstuelle forhold rundt barnet har for betydningen forelderens død får i barnets liv (Lytje & Dyregrov, 2019).

Vi som er forfattere av denne artikkelen har erfaring fra klinisk, pedagogisk og vitenskapelig arbeid med små barns sorg. Gjentatte ganger har vi opplevd å se sorguttrykk hos barn som har erfart nylige og/eller voldsomme tap, der andre (lærere, foreldre, barnehagelærere, psykologer og skoleledere), ser noe annet: for eksempel atferdsvansker eller emosjonelle vansker, umodenhet eller sen utvikling, latskap eller uvilje, eller personlighetstrekk. Erfaringene våre er at mange er redde for å overfortolke barns uttrykk som sorguttrykk, i frykt for å tillegge barnet å være sørgende om hen ikke egentlig er det (Hogstad, 2021).

Men hvordan kan vi vite om det er riktig at det er sorg *vi* ser? Vi kan ikke vite om det er vi som ser «for mye», men vi kan likevel, ved å anvende prosessuell sosialkonstruktivistisk sorgteori (Christensen, 2021; Stroebe & Schut, 1999) og sosiokulturell utviklingspsykologi (Hundeide, 2003; Højholt & Kousholt, 2018, 2020) som alternativ teoretisk inngang, åpne opp for nye forståelser av barns sorg som kan ha betydning både i forskning og for praksis. Vi er opptatt av dette fordi vi har en grunnleggende antakelse om at barnehagens møte med det sørgende barnet har betydning for barnets mulighet til å praktisere sorg i hverdagslivet sitt i barnehagen. Med *praktisere sorg* mener vi det barnet gjør for å håndtere tapet de lider, og som ifølge to-prosessen (Stroebe & Schut, 1999) involverer å mestre både tapsorientert stress, og stress knyttet til gjenoppbygging av et nytt hverdagsliv etter tapet. Begrepet 'praksis' er fra sosiokulturell, praksisteoretisk utviklingspsykologi (Højholt & Kousholt, 2018), og tydeliggjør at det enkelte individs mulighet til å sørge og være sørgende, skapes gjennom deltakelse i sosial praksis.

Det empiriske materialet er hentet fra Hogstads (2021) doktorgradsstudie om profesjonelles møter med små barn som opplever foreldredød på grunn av alvorlig sykdom.ⁱ Totalt 18 barnehagelærere (16 kvinner, 2 menn) i sju barnehager ble i perioden desember 2018 til september 2019 intervjuet om sine erfaringer med til sammen ni barn (fem jenter og fire gutter), fordelt på åtte familier.ⁱⁱ Selv om det var barnehagelærerne som deltok direkte i forskningen, og det var deres erfaringer og profesjonelle praksis som var i fokus, var det viktig for oss at også familiene til barna gav informert samtykke til forskning. Rekrutteringsprosessen ble gjort i flere steg for å sikre dette: I første steg kontaktet vi et sorgstøttesenter og en nasjonal helseinstitusjon for kreftpasienter. Institusjonene delte informasjonsskriv og en informasjonfilm for å invitere aktuelle familier blant sine tjenestemottakere til å samtykke til at barnehagelærere i deres barns barnehage ble intervjuet. De som ønsket deltakelse, sendte skriftlig samtykke i posten til Hogstad, hvor de også oppgav kontaktinformasjon til barnehagene. Det var dermed foreldrenes samtykke til å delta i forskning som åpnet for muligheten for å gjennomføre intervjuene med barnehagelærerne. Med dette ga foreldrene sitt samtykke til at barnehagelærerne kunne fortelle i forskningsøyemed om sine erfaringer med barna i barnehagen, uten å anonymisere. Det neste steget var å ta kontakt med barnehagene og barnehagelærerne, først med skriftlig informasjon om studien per e-post til styrer, og så telefonkontakt. Alle barnehagelærerne som ble

invitert, takket ja til å delta. Intervjuene gav et rikholdig materiale bestående av over 500 sider transkripsjoner av intervjudata som har gitt grunnlag for flere analyser.

Denne artikkelen har blitt til som resultat av en lengre analyseprosess i flere steg, hvor vi i utgangspunktet var opptatt av konflikttema i barnehagelærernes praksis: Vi var oppmerksomme på mønstre av situasjoner hvor ulike hensyn eller logikker ble stående opp mot hverandre og skapte emosjonelle, faglige eller praktiske utfordringer for barnehagelærerne. Det vi la merke til, var at (1) i barnehagelærernes omtale av sine forventninger til barns sorguttrykk, hva de beskriver at de ser av sorguttrykk, hvordan de møter sorguttrykk i sin praksis, og hva de uttrykker at de mener er riktig måte å håndtere barns sorg på, samt begrunnelsene for disse praksisene, var det sjelden barnehagelærerne selv gav uttrykk for emosjonelle, faglige eller praktiske utfordringer, slik de gjorde når de omtalte (2) praksiser omkring foreldresamarbeid ved alvorlig sykdom.¹ Det var heller slik at vi som forskere og fagpersoner opplevde en konflikt mellom våre tolkninger av barnehagelærernes beretninger om barns sorg og deres egne framstillinger av dem. Vi ble opptatt av å forstå mer om profesjonelles betydning i *konstruksjon av sorg* (Christensen, 2021) hos barn.

Vi skilte derfor ut et eget datasett med beretningene markert over som (1), og har brukt det som empiri til analysene presentert her. I analysen av datasettet var vi fokusert på hva barnehagelærerne sa om hva de (a) tror om barns sorg, (b) ser/hører av barns sorg, og hva de (c) gjør og (d) bør gjøre i møte med barn som sørger, og hvordan de (e) begrunner det de gjør. Empirien brukes ikke som grunnlag for å framsette påstander eller trekke konklusjoner om at noe er «sant» eller «virkelig» om verken barns sorguttrykk eller om barnehagelæreres praksiser, møter med eller forventninger til barns sorguttrykk. Det er heller slik at empirien brukes til å drive fram refleksjoner og utvikle en teoretisk analyse.

Tidligere forskning om små barns sorgreaksjoner og sorguttrykk

I våre litteratursøk finner vi kun tre studier om små barns sorg i barnehagen,² alle av et dansk-norsk forskningsteam, og generelt bare noen få empiriske arbeid om de minste barns sorg (0–6 år) (Bugge et al., 2014; Cheifetz et al., 1989; Christ & Christ, 2006; Kranzler

1 En artikkel om foreldresamarbeid i barnehagen når en mor eller far er alvorlig syk og døende er allerede publisert i *Nordisk barnehageforskning*: Hogstad, I. J. & Røkholt, E. G. (2022). «Helt som normalt»: Foreldresamarbeid i barnehagen når en forelder er alvorlig syk av en dødelig sykdom. *Tidsskrift for nordisk barnehageforskning*, 19(3), 215–235. Datasettet brukt i disse analysene består av utdrag fra intervjuene som handler om dialoger mellom foreldre og barnehageansatte, informasjonsflyt mellom barnehage og hjem, og arenaer for foreldresamarbeid. Selv om datasettet er samlet inn fra de samme deltakerne som i denne artikkelen, er ikke datasettet overlappende.

2 Vi har gjort noen systematiske og mange usystematiske litteratursøk i tidsperioden 2015–2023. Sist oppdaterte systematiske søk med fokus på sorg i barnehagen ble gjort i oktober 2023, i Ovid MEDLINE, Embase, PsychInfo og Social Science Database med søkestreng: noft (attitude to death OR death attitude OR grief OR bereave* OR mourn*) AND noft (parental death* OR parental loss* OR parental deprivation OR death of parent* OR death of a parent OR critical illness) AND noft (kindergarten* OR preschool education OR early childhood education OR preschool OR day care center* OR child day care OR daycare OR nursery OR nurseries). Takk til spesialbibliotekar Trond Are Johnsen ved Høgskolen i Molde for hjelp med de systematiske søkene.

et al., 1990). I de tre dansk-norske studiene, har forskerne undersøkt henholdsvis barns (Lytje et al., 2022), foreldres (Lytje & Dyregrov, 2021b) og barnehageansattes (Lytje & Dyregrov, 2021a) perspektiv på små barns sorg. I sistnevnte gjennomførte forskerne åtte fokusgruppeintervjuer med 23 ansatte i danske barnehager. De undersøkte hvordan barnehageansatte oppfattet barns reaksjoner på foreldres sykdom og død, det etterlatte barnets behov for støtte, og deres egen rolle som støttepersoner (Lytje & Dyregrov, 2021a). Noen barnehagelærere oppfattet barnas sorgreaksjoner som i bølger: Barnet vekslet mellom å oppføre seg som de gjorde før tapet og plutselig bli trist og trenge trøst, mens andre observerte ingen sorguttrykk i det hele tatt (Lytje & Dyregrov, 2021a).

I studien av barnas egne opplevelser, involverte Lytje et al. (2022) 12 barn som forskningsdeltakere. Barna var i alderen 3 til 6 år da de mistet en forelder i forbindelse med alvorlig sykdom, og var i alderen 5 til 8 år da de deltok i studien. Forskerne utviklet en metodikk, «sandkasseintervjuer» (Lytje & Holliday, 2022), hvor de ved å intervju barna gjennom felles lek i en sandkasse, undersøkte hvordan barna opplevde det å leve i en familie med en alvorlig syk forelder, tapet og sorgprosessen, det å komme tilbake til barnehagen etter tapet, og til slutt hvilke råd de har til andre barn i lignende situasjon (Lytje et al., 2022). Et av funnene er at barna gjerne vil være involvert og bidra som deltakere i familiens ritualer og sorgprosesser, og at de vil at de voksne skal snakke sant til dem. Videre gav barna uttrykk for at også trøst og støtte fra barnehageansatte er til hjelp. Forskerne peker på at barnas svar på deres spørsmål er springende og i løsrevne brokker, selv om de gir innsikt i barns verden. Videre spør de om en forklaring på barnas manglende uttrykk for sorg kan være at de ikke har utviklet voksen forståelse av døden, at de har manglende kapasitet til å integrere vonde minner og at de generelt husker dårlig fordi de er små (Lytje et al., 2022).

Små barns sorguttrykk kan oppleves som uforutsigbare, forvirrende eller rett og slett fraværende, som Bugge et al. (2014) rapporterte fra sin kvalitative intervjustudie. Her fortalte småbarnsforeldre om sorguttrykk som søvnproblemer, uro, sterk avhengighet og stort oppmerksomhetsbehov fra voksne, bekymring for sykdom hos familiemedlemmer, samt aktivt minnearbeid om den døde gjennom bilder, video, lek og fantasi (Bugge et al., 2014). Noen av foreldrene mente at barna var for små til å huske, og derfor ikke uttrykte så stor sorg.

I en eldre, internasjonal studie med klinisk populasjon, fant forskere en tendens til at de yngre barna i utvalget uttrykte sorg mer i form av irritabilitet (uttrykt som spenning, utålmodighet og sjalusi) sammenlignet med de eldre barna, hvor uttrykket var mer depresjonslignende (Cheifetz et al., 1989). En annen eldre studie med klinisk populasjon (Kranzler et al., 1990), viste at små barn (3–6 år) som etterlatte viste mer angst- og depresjonssymptomer enn ikke-etterlatte barn. De etterlatte småbarna viste likevel ikke tegn til skyldfølelse eller redusert selvfølelse, noe som har vært vist i studier av eldre, sørgende barn (Kranzler et al., 1990). Christ og Christ (2006) beskriver en tendens blant barna i deres

studie til å spørre etter den døde forelderens etter dødsfallet, og at det var vanskelig for både barnet selv og for omsorgspersoner å tolke barnets atferd og emosjoner.

Hva slags kunnskap kan vi få om barns sorg fra ovennevnte studier, hvor det er gjort kliniske observasjoner eller intervjuer med foreldre og barnehageansatte? Kan resultatene fortelle oss noe om «selve» sorguttrykkene, eller vil de først og fremst gjenspeile de voksnes oppfatninger av og forventninger til barns sorguttrykk? For eksempel i møte med påstander om at barn ikke gir uttrykk for sorg, slik vi leser i flere av artiklene (Bugge et al., 2014; Lytje & Dyregrov, 2021a; Lytje et al., 2022): Hvordan kan vi vite om dette handler om at barn ikke opplever sorg, ikke uttrykker sorg, eller om det handler om at de som er i møte med barnet, ikke oppfattet barnets uttrykk som en del av det å sørge eller å være sørgende? I denne artikkelen diskuterer vi hvordan voksne, mer spesifikt barnehagelærere, forventninger til barns sorg, kan være med på å betinge barns muligheter til å utvikle sorguttrykk.

Barns mulighet til å sørge utvikles gjennom deltakelse i sosiale praksiser

Innenfor sosiokulturell utviklingspsykologi ses utvikling som transaksjonsprosesser hvor barnet med sine medfødte, individuelle forutsetninger aktivt utvikler seg i samspill med omgivelsene, og hvor omgivelsene også forandres av samspillet med barnet (Hundeide, 2003; Sameroff, 2009). «Aktivt» henviser til at barnet ikke er passiv gjenstand for utviklingsprosesser, men er aktør i sin egen utvikling og med på å drive fram og arrangere betingelser for sin egen utvikling i samspill med andre (Højholt & Kousholt, 2018, 2020). Man kan si at barnet gjennom deltakelse i sosiale, kulturelle praksiser i sitt hverdagsliv, utvikler sin måte å føre livet sitt på, eller «livsførsel», gitt de betingelsene og mulighetene de har og aktivt skaffer seg (Højholt & Kousholt, 2018, 2020).

Å miste en forelder i tidlig barndom er en utviklingsbetingelse som innebærer både smertefullt tap og store endringer i barnets hverdagsliv (Sandvik et al., 2018). Etter voldsomme tap i nære relasjoner, må den etterlatte skape mening om den nye verden uten den døde, og om seg selv i denne nye verdenen. I omtale av sorg hos voksne, kaller Worden (2014) denne prosessen for «relearning the world». Å sørge kan derfor ses på som en vedvarende kontekstuell, fortolkende og kommunikativ aktivitet, hvor individers mulighet til å sørge og være sørgende, skapes gjennom deltakelse i sosiale, kulturelle praksiser (Sandvik et al., 2018). Dette er en sosialkonstruktivistisk tolkning av to-prosessen. Sorgprosessen er *kontekstuell*, ved at den alltid finner sted i en bestemt relasjonell, familie-messig, samfunnsmessig, kulturell og historisk sammenheng. Den er *fortolkende*, ved at det å sørge handler om å gjøre tapsopplevelser begripelige og meningsfulle, og den er *kommunikativ*, ved at det å sørge helt grunnleggende dreier seg om talt, skrevet eller nonverbalt språk og utveksling med andre mennesker (Sandvik et al., 2018).

Forskningsintervjuet som arena for felles meningsskaping

Vi ble tidlig klar over at så lenge vi kom med den ovenfor beskrevne faglige forståelsen av hva som kan regnes som sorguttrykk, kom vi til forskningsarbeidet med en forståelse som spente langt bredere enn de fleste barnehagelærernes. For mange, men ikke alle, synes den å begrense seg til kun å gjelde forståelsen av sorg som konfrontasjon med tapet. For førsteforfatter, som gjennomførte alle intervjuene, ble forskjellene i de faglige forståelsene av sorg framtredd allerede under intervjuene. Ved hjelp av en intervjuguide inspirert av livsformsintervju-metodikk (Haavind, 2019), strukturerte førsteforfatter intervjuene slik at de fulgte en kronologisk tidslinje hvor hun først ba barnehagelærerne om å fortelle om sine erfaringer med foreldresykdom i barnehagen fra den dagen de ble kjent med at forelderen var syk, og videre om hendelser underveis i prosessen helt til etter forelderen var død og fram til tidspunkt for intervjuet. Det var vanskelig å vite om hendelser underveis ble utelatt fordi barnehagelærerne selv ikke vurderte dem som relevante, så allerede her kan det ha skjedd en «utsiling».

Med utgangspunkt i de detaljerte beskrivelsene av episodene underveis, stoppet intervjueren opp ved hver episode og spurte om begrunnelser for praksis, og inviterte til refleksjoner om- og tolkning av episodene. Med en slik intervjuetodikk produseres datamaterialet i en felles utforskende meningsskappingsprosess mellom forsker og intervjudeltaker. Hanne Haavind (2019), som utviklet livsformsintervju-metodikken, forklarer det slik: «Min spørring og deres fortelling skaper et bevegelig felles fokus for oppmerksomhet. Det er som om vi sitter sammen skulder ved skulder og 'ser oss rundt' fra posisjonen til den personen som kommer inn [...] og setter seg ned» (s. 27). Man kan si at datamaterialet består av subjektive beretninger i den forstand at barnehagelærerne forteller fra sitt opplevelsesperspektiv: slik de ser det, slik de opplevde det og slik de nå velger å gjenfortelle det. Barnehagelærerne viste engasjement i sin egen fortelling, og utdypet og nyanserte den i møte med intervjuerens nysgjerrige, lyttende innstilling og oppfølgingsspørsmål. Dette åpnet for at flere situasjoner, som i utgangspunktet ikke ble fortalt som historier om sorg, ble beskrevet så detaljert at da begge forfatterne sammen diskuterte empirien i etterkant, var det mange utdrag vi vurderte som relevante likevel.

Intervjueren fikk dessuten kjenne på hvordan hennes oppfølgingsspørsmål ikke var «nøytrale», men at den faglige forståelsen ble med på å produsere datamaterialet. For eksempel, i et av intervjuene, forteller «Tanja»³ om en gutt på hennes avdeling som har mistet sin far i kreft. Hun forteller at gutten var opptatt av å ville være «det beste» i leken. Som et eksempel forteller hun om en doktorlek cirka et halvår etter farens død, hvor gutten nektet å være pasient og ble så sint at han raste. Tanja forteller at reaksjonene var voldsomme, og hun opplevde det som vanskelig å «lande han» igjen. Intervjuerens forståelse av hvor

3 Alle navn er fiktive.

betydningsfullt det kan ha vært fra barnets perspektiv at det var pasient han ble satt til å være, bare kort tid etter farens død etter at han har vært pasient, får henne til å bemerke dette, og inviterer med det til refleksjoner omkring det:

Intervjuer: Også ... i det eksempelet her så er det jo også *pasient*, da.

Tanja: Ja, m-m. Han ... nei, det var ikke godt nok for han. Men jeg vet egentlig ikke om det er tilfeldig. Altså, om tanken hans var at han ikke ville være pasient, fordi at pasientene er syke, og fordi at pappaen hans hadde vært syk og døde – det vet jeg ikke. Eller om det rett og slett var det at det her var en lavere status i den leken, at han ikke fikk være den – den som kontrollerte det, kan du si. Det er jo uvisst, selvfølgelig. Han vil jo ikke si noe om det ...

Intervjuer: Nei. Spurte du?

Tanja: Nei, jeg gjorde ikke det.

Intervjuer: Nei. Kunne du gjort det?

Tanja: Ja. Klart man kunne det, i hvert fall i en sånn type lek. Men det her var også såpass lenge etterpå at man tenkte kanskje ikke sånn da.

Intervjuer: Ja. For det her var på høsten [Tanja svarer bekreftende] også var faren død i april?

Tanja: Ja. Ja.

Intervjuer: Så da er det på en måte et halvår siden faren har vært syk, da.

Tanja: Ja. Så han var litt sånn ... han hadde i hvert fall i den perioden her, da, mellom jeg begynte og til han gikk bort, da, så merket jeg jo at det var en unge som hadde uro i kroppen: ukonsentrert, flakket fra aktivitet til aktivitet. Han klarte ikke helt å finne roen med det han holdt på med.

Verken vi som forskere eller barnehagelæreren har noen måte å «teste» om gutten kunne vært involvert i samme type konflikt uten at han hadde opplevd død som følge av kreft hos en forelder. Videre kan vi ikke vite hva som hadde skjedd, eller hva gutten hadde svart, om Tanja hadde spurt han om han ikke ville være pasient fordi han knyttet det til de ferske erfaringene sine med at pasienter dør til slutt. Likevel kan vi bruke dette empiriske eksempelet inn i en analyse av hvordan barnehagelærernes forventninger til sorg kan ha betydning for hvordan de møter barnet som sørgende, og videre hvilke muligheter til livsførsel barnet kan bli stående med, gitt de ulike mulighetene til handling som møtene med andre byr opp til.

Kulturelle forestillinger om sorg skaper forventninger til sørgende og deres sorguttrykk

I våre nærlesninger av intervjutranskriptene med utgangspunkt i analysespørsmålene *Hvordan omtaler barnehagelærerne sine forventninger til hvordan barn uttrykker sorg/barn som sørgende?* og *Hvordan omtaler barnehagelærerne barns uttrykk for sorg?* trakk vi ut alle

utdrag som var relevante og så på dem på tvers av intervjuene. Da så vi at typen beskrivelser som dominerte i materialet vårt, var av forventninger om at (1) barna skulle vise sterke følelser, tristhet og gråt, og gi språklig uttrykk for savn eller snakke om den døde, (2) de sørger på en annen måte enn voksne, og (3) at de ikke forstår så mye om døden. I det videre diskuteres disse tre funnene.

Barns sorguttrykk skal være tydelige og gjenkjennelige som sorg

Selv om det ikke er gjennomgående, nevnte de fleste barnehagelærerne forventninger til at barnet skulle uttrykke sorg i en form som er lett å *forstå som sorg*. Empirisk kommer forventningene til uttrykk ved at barnehagelærerne beskriver opplevelser av at barna opptrer annerledes enn forventet. Som Desiré sier: «Jeg trodde han skulle henvende seg mer til oss voksne, og være mer lei seg», eller Belinda:

Belinda: Jeg syns at han var så normal, han var så vanlig hele tida. Jeg syns ikke at han var sånn prega av sorg.

Intervjuer: Hvordan hadde du forventet at et barn skulle være preget av sorg?

Belinda: Jeg hadde trodd at han ville snakke mer om det, være mer sår, gråte for den minste ting.

Måten de omtaler forventningene sine på, tyder på at de forventer at barna skal bli annerledes enn vanlig. Det skal ikke bare være vanlig gråt, men trøstesløs gråt. Det kan virke som at barnehagelærerne med dette forventer kulturelt riktige, «voksne» sorguttrykk som ikke innbyr til tvil om at det er sorg som uttrykkes.

Samtidig som datamaterialet er fortalt fra et opplevelsesperspektiv, bærer de subjektive beretningene også med seg *overpersonlig* mening: Språket, og meninger det bærer i seg, er sosiokulturelt og historisk forankret – det har eksistert før og vil eksistere etter individet (Hundeide, 1993). Selv om det å sørge på en måte er helt personlig og uttrykkes på ulike måter hos forskjellige personer, er *forventninger* om hvordan voksne og barn sørger, i stor grad bestemt av kulturelle, normative skript for sørgeatferd i den historiske, kulturelle sammenhengen man befinner seg i (Brottveit, 2003). Wortman, Boerner og Silver undersøkte sorglitteratur tre ganger med ti års mellomrom, og fant en rekke «myter» om sorg som ikke har empirisk støtte i nyere sorgforskning (Wortman & Boerner, 2012; Wortman & Silver, 1989, 2001). Mytene henger sammen med en lineær, individsentrert forståelse av sorg, hvor den sørgende konfronterer tapet og jobber seg gjennom sorgen gjennom flere forskjellige faser som følger etter hverandre. Wortman, Boerner og Silver vil mytene til livs fordi de skaper sosiale og kulturelle forventninger til hva sorg er og hvordan man skal sørge, som blir for enkle og statiske og ikke vil passe overens med kompleksiteten og variasjonen man finner i det empiriske fenomenet sorg. Forventningene om sorg som tristhet og andre tanke- og følelsesreaksjoner i direkte fokus på tapet, viser en ganske ensidig forståelse av

sorg som konfrontasjon med tapet; det som i to-prosessmodellen omtales som «tapsorientert prosess» (Stroebe & Schut, 1999).

Barns sorguttrykk tar en annen form enn voksnes

En forventning til barns sorg, som vi som er forfattere av denne artikkelen har hørt og lest i svært mange sammenhenger, er at barn går «inn og ut av sorgen» (Hogstad & Røkholt, 2023). Derfor forventet vi at barnehagelærerne skulle beskrive barnet som vekslende mellom å sørge og å ikke sørge, og det var flere av barnehagelærerne, som Paula, som eksplisitt satte ord på forventninger om at barns sorguttrykk tar *en annen form* enn voksnes ved at barn går «inn og ut» av sorgen:

Paula: Vi voksne har mer sånn vedvarende tristhet i sorg. Mens små barn, de kan leke og kan se helt uberørt ut, også er du inne i sorga. Så er du der, også går du ut av sorga, i alle fall det vi har lært når vi har vært på sånn opplæring om det. Jeg tror det er det som skjer med jenta og. Noen ganger så kommer det. Hun ser bilde av mora, også: Hvorfor er ikke mamma her med meg, hvorfor må mamma være i himmelen? [...] Det er mange tanker som sikkert surrer i hodet.

Intervjuer: Ja. Surrer i hodet hele tiden, eller når hun er inne i det, eller?

Paula: Jeg tror ikke at det surrer i hodet hele tiden, jeg tror at dette er sånn som kommer. Hvis det hadde vært i hodet hele tiden, da kunne ikke unger vært ut og inn av sorga, da kunne hun ikke lekt og vært så glad som hun kan være her. Om det hadde plaget henne jevnt, det tror jeg er mer sånn som voksne har: liggende i bakhodet hele tiden.

Som Paula påpeker, er oppfatningen av barn som inn og ut av sorgen noe hun har fått opplæring i. Kanskje kan man si at det er blitt en sementert forestilling, en bestandig myte om barns sorg? På den andre siden kan de observerte «inn og ut»-fenomenene forstås som uttrykk for de komplekse og dynamiske prosessene sørging involverer. Empiriske studier peker på at i sorgforløp som er forbundet med god tilpasning over tid, vil den sørgende pendle mellom to parallelle prosesser av tapsorientering og gjenoppbyggingsorientering (Stroebe et al., 2007). Prosesser med gjenoppbygging vil være fokusert mot å bygge opp igjen og utvikle et hverdagsliv etter tapet, og involverer etablering av nye rutiner uten den døde. Pendlingen foregår relasjonelt, gjennom daglige aktiviteter (Stroebe & Schut, 1999). Det betyr at den sørgende noen ganger konfronterer tapet, imens andre ganger unngår hen emosjonell konfrontasjon med tapsopplevelsen. Begge prosesser kan forstås som en del av å sørge over et tap. Hvis man ser barnets pendling utenfra, vil det kunne framstå nettopp som at barnet går «inn og ut» av sorg. Med et mer innenfra-perspektiv, som en annen barnehagelærer, Åshild, inntar, påpeker nettopp dette: Hun forventer at barn skal være flyktige i måten de framstår på som sørgende, vekslende raskt mellom lek og gråt. Men til

forskjell fra de fleste andre som bruker denne beskrivelsen av sorg, presiserer hun at det er kun tilsynelatende at barnet går inn og ut av sorgen.

- Åshild:* Barn går veldig mye ut og inn av følelser. De kan avlede seg selv eller bli avledet, også har vi liksom glemt det? Men de har jo ikke det. Det er jo der hele tiden. Og den som er rundt det barnet [...] må tåle at de går ut og inn av det [...]. Tåle å stå i alle de følelsene som er der.
- Intervjuer:* Det er mange som sier det, at barn går inn og ut av sorgen
- Åshild:* Tilsynelatende gjør de det. Det betyr ikke nødvendigvis at de gjør det, men det er det vi ser utenpå, sant.

Vi kan også forsøke å forstå barnehagelærernes observasjoner av barn som «inn og ut av sorgen» med begrepet *toleransevindu* fra nevropsykologien, som betyr det spennet av aktivisering hvor barnet er emosjonelt regulert til å være oppmerksomt til stede og parat til å ta til seg læring (Nordanger & Braarud, 2014; Siegel, 1999). Når barnet er utenfor sitt toleransevindu, er de hyperaktiverte (over) med forhøyet – eller hypoaktiverte (under) med redusert, hjerterate, respirasjon og muskeltonus (Nordanger & Braarud, 2014). Barn som etterlatte har gjerne redusert spenn i sitt toleransevindu, og vil lettere bli over- eller underaktiverte. Barns sorguttrykk vil kunne bli oppfattet som «tydelige eller utydelige», avhengig av om barnet beveger seg innenfor eget toleransevindu eller ikke.

Barn forstår ikke så mye av døden

Videre finner vi et annet sett av forventninger til barnets sorguttrykk som kan sies å leve side om side med den dominerende forestillingen om tydelige sorguttrykk: nemlig at barn ikke forstår så mye av døden, og dermed ikke vil uttrykke så mye sorg fordi de ikke vil være sørgende i samme grad som de ville ha vært om de begrep omfanget og betydningen av det som skjer eller har skjedd i tapet. Eksempelvis nevner barnehagelærerne at barn ikke husker så godt, ikke har kapasitet til å «ta inn» så mye av gangen, og ikke har emosjonell eller språklig kompetanse til å uttrykke sorg:

Når du ikke har språk og er såpass liten, så er det jo ikke på samme måte. Det er omsorg og trygghet og være nær og sånne ting, men – man bruker jo ikke språket på samme måte da. (Yngvild)

Disse to forventningene til barns sorguttrykk blir stående i konflikt med hverandre, uten at konflikten blir påpekt: Samtidig som at barnehagelærerne har forventet, implisitt, at sorguttrykk som kommer skal være lette å forstå, forventer de kanskje ikke at de skal komme? Forventningene til sorguttrykk innebærer en forventning om høy språklig, kulturell og emosjonell kompetanse. Det virker som at barnehagelærerne ikke reflekterer over denne sammenhengen, for de vet egentlig at barna ikke har den kompetansen som kreves for å

uttrykke sorg på denne måten. Et par av barnehagelærerne skiller seg imidlertid ut her, ved at de i mindre grad forventer tydelige sorguttrykk fra barna, og tar kunnskapen om barnets begrensede erfaring og kompetanse inn i justering av forventningene. De beskriver også et bredere spekter av sorguttrykk hvor de kan forstå blant annet lek, korte utspill, lytting, bevegelser/plassering i rommet, som uttrykk for sorg.

Med en teoretisk forståelse av det å sørge som en vedvarende kontekstuell, fortolkende og kommunikativ aktivitet (Christensen, 2021; Stroebe & Schut, 1999), kan det å «lære seg å sørge» sammenlignes med det å lære seg å snakke. Det er en gjengs oppfatning at barn trenger å *snakkes med* for å lære seg å bruke språket, og dette er dypt befestet i barnehagers praksiser. Barns sorg kommuniseres først i møte med andre, og i møtet med den andre får barnet støtte til å begripe tapet, sine følelser og opplevelser av mening i eget hverdagsliv, og, ikke minst, andres reaksjoner på tapet. Sorguttrykk *blir til* i møte med andre.

Muligheten til å sørge forutsetter arenaer for å delta i sorgpraksis

Da vi videre nærleste intervjutranskriptene med utgangspunkt i analyse spørsmålene *Hvordan beskriver barnehagelærerne at de møter eller tar imot barns sorguttrykk? Hvordan omtaler barnehagelærerne sin rolle overfor barn som sørgende? og Hvordan begrunner de sin måte å møte barn som sørgende på?* fant vi på tvers av intervjuene og i omtale av møter med sørgende barn i alle barnehagens aldersgrupper, beskrivelser av en praksis med å vente på barns initiativ til samtale om den syke eller døde, sorg og følelser. De vektlegger å være parat til å snakke om det når barnet tar initiativ, og at de skal være oppmerksomme og til stede for å plukke opp initiativene til samtale. Her er det særlig interessant å se på beretningen til Yngvild, barnehagelærer og styrer med lang erfaring i barnehage. Hun har opplevd at barn har mistet en forelder både nylig ved intervjutidspunkt, og lenger tilbake i tid. Hun forteller at de i hennes barnehage *tidligere* var avventende til barnets initiativ. Hun beskriver en praksis hvor de skulle «være veldig til stede og klare til å kunne svare og gi gode samtaler» når barnet spør og nevner den døde forelderen.

Ifølge Yngvild ligger praksisen med å vente på at barnet tar initiativ til samtale tilbake i tid: Hun omtaler det som en historisk praksis som de har gått bort fra. Vi får også inntrykk av at hun mener dette er en utvikling i alle barnehager, men blant barnehagene i vårt utvalg er venting fortsatt en dominerende praksis. Flere la vekt på at de ville rydde andre ting til side og virkelig sette av tid til å prate om den døde dersom barnet tok initiativ. Øydis forteller:

Vi tok det ikke opp, vi lot Louise initiere. [...] overforståelsesfulle voksne skal prate i hjel ting. Vi skal jo for all del ikke feie ting under et teppe, men det er noe med den der mellomtingen, så vi pratet om det når Louise pratet om det. Da pratet vi ordentlig om det. Da tok vi oss tid.

Som del av praksisen med å stå parat til å ta imot initiativ til samtale, er at de barnehageansatte selv *ikke* skal ta initiativet. Paula forteller:

Når ikke hun sier noe selv, så sier ikke jeg noe om det, men jeg svarte på hennes henvendelse hvis hun sa noe – så var jeg der, da. Men det var ikke noe jeg tok på bane hvis ikke hun brakte det på bane selv.

Videre bemerker Yngvild at det «er jo ikke så ofte at det kommer»:

De setter ikke så mye ord på det, de kommer kanskje ikke med noe selv. Og da kan du gå en hel barndom i barnehagen, uten at det blir nevnt så veldig mye.

Også styrer Rannveig peker på at det i praksis kan være vanskelig gjennomførbart å få til samtaler om sorg og tap når de barnehageansatte selv ikke skal ta det opp, men være parate:

Du skal være ganske *på*, og du skal være ganske bevisst på hva du driver på med, og klare å snappe disse situasjonene der hun faktisk åpner seg litt før de forsvinner igjen. Øyeblikket, åpningene, kan jo være ganske små og det er ikke alltid at vi kanskje vi klarer å fange de helt.

I Yngvilds barnehage tar nå de barnehageansatte mer initiativ til å snakke om tapet:

Nå er det mer sånn at man venter kanskje ikke til de [barna] spør eller sier noe om det [selv], for det er jo noen som ikke setter noe ord på det. Så nå er det sånn at man, at vi selv kan ta det opp med barnet, da, for å på en måte ha en åpning for om de ville snakket om det.

Yngvilds vektlegging av initiativet som en invitasjon til barnet, nevner også Åshild, ved at hun peker på viktigheten av å signalisere for barnet at «dette er det lov å snakke om», istedenfor å signalisere det motsatte ved å ikke tematisere det. Det Rannveig, Yngvild og Åshild gir gode eksempel på her, er at hvordan de voksne rundt barnet legger til rette for barnets muligheter for å skape mening om tapet, om seg selv i den «nye verden» og den nye hverdagen, vil ha betydning for barnets muligheter til å praktisere sorg i barnehagen. En del av dette handler om hvordan voksne legger til rette for at barnet får delta i sorgpraksiser, altså praksiser vi inngår i når vi håndterer tap innen den gjeldende sosiale, kulturelle konteksten: slik vi *gjør* sorg (Christensen, 2021). I Norge i dag er dette blant annet samtaler om tapet og følelsene rundt det, fortellinger om den dodes liv og minner fra felles liv, følelsesuttrykk som gråt og tristhet, ritualer (begravelse, syning, urnenedsettelse), bilder, videoer, sosiale medier og kunstuttrykk, besøke steder som er betydningsfulle og så videre. Blant disse praksisene finner vi både tapsorienterte aktiviteter og gjenoppbyggende/reorienterende aktiviteter (Stroebe & Schut, 1999).

Men hva med den velkjente frykten for å overfortolke barnet som sørgende og «rippe opp» i det som har skjedd? Kanskje barnet egentlig har det greit, og så kommer det en voksen og minner hen på tapet? Når vi ser barnehagelærernes praksis gjennom et sosialkonstruktivistisk perspektiv, vil de – uansett hva de gjør i sine møter med barn som etterlatte – være med å konstruere barns sorg. Med dette perspektivet på sorgprosesser, blir sorg til i sosiale prosesser mellom mennesker, istedenfor at sorg kan gjenfinnes som noe isolert inne i den enkelte eller i barnet. Det vil heller ikke gi mening å skille mellom utviklingsfenomener og sorgfenomener, for barn som sørger er i utvikling. Barnets måte å delta – og grad av deltakelse – i sorgpraksiser, vil videre utvikle seg over tid. Barna bruker den språklige, kognitive, emosjonelle og motoriske kompetansen de har utviklet så langt, når de inngår i samspill med andre.

En praksis hvor voksne tar tak i barnets utviklingsspesifikke uttrykk (for barn i alderen 1–6 år kan det være for eksempel klagning, motstand mot deltakelse i lek, leting, uro osv.) og fortolker det som initiativ til å gjøre sorg, og i samspill med barnet utvider uttrykket ved å skape felles mening om det, vil medføre at den voksne også «tillegger» noe mening (Hogstad & Jansen, 2021; Hundeide, 1993, 2003). Og kanskje vil det kunne resultere i at barnet som framstod som hen var «over tapet», begynner å vise sorguttrykk som hen ikke hadde kunne vist uten støtte til meningsskapning. Tilsvarende vil det også foregå en felles meningsskapning når den voksne *ikke* tematiserer tapet, fordi det kan signalisere at det ikke er lov til å snakke om den døde.

Avsluttende bemerkninger

I denne artikkelen har vi anvendt prosessuell sosialkonstruktivistisk sorgteori og sosio-kulturell utviklingspsykologi som alternativ teoretisk inngang til enklere sorgmodeller og individorientert utviklingspsykologisk teori, med mål om å åpne for andre forståelser av barns sorg. Vi har pekt på hvordan barnehagelæreres forventninger er med på å forme barns muligheter til å delta i sorgpraksiser: Vi ser forventninger om kulturelt riktige «voksne» sorguttrykk, sammen med en avventende holdning til at barnet skal ta initiativ til samtale om sorg og tap. Med utgangspunkt i en forståelse av sorg som kontekstuell, fortolkende og kommunikativ aktivitet, noe som blir til i møte mellom mennesker, spør vi oss hvordan barn skal få tilegne seg ferdigheter i kulturelt riktig sørging og utvikle sin måte å sørge på, om de ikke inkluderes i sorgpraksiser sammen med andre. Det synes å være et kvalifikasjonskriterium for deltakelse i sorgpraksiser; et kriterium som ikke finnes når det gjelder andre sosiale praksiser barn deltar i som del av sin utvikling, som for eksempel å snakke for å lære språk. Når det gjelder sorg, synes barna å måtte vise at de kvalifiserer til samtaler om tap og sorg ved at det er de selv som får ansvaret for å ta initiativ, og da på måter som de voksne kan gjenkjenne som sorg. I lys av forskning som viser at barn ønsker å

være involvert og bidra som deltakere i ritualer og sorgprosesser (Lytje et al., 2022; Søfting et al., 2016), er det betenkelig at barna først når de selv tar initiativ til det, skal få bli trukket inn i samtaler om sorg og den som døde.

Rammeplan for barnehagen slår fast at alle barn i barnehagen skal «oppleve å bli sett, forstått, respektert og få den hjelp og støtte de har behov for» (Kunnskapsdepartementet, 2017, s. 19). Får alle barn støtten de har behov for i barnehagen når de har opplevd tap? Våre møter med barnehageansatte som uttrykker behov for å være bedre forberedt når dødsfall rammer barn og foreldre, indikerer at vi har en vei å gå. Resultatene presentert i denne artikkelen kan imidlertid ikke brukes til å framsette sannhetspåstander om dominerende eller «riktig» praksis i barnehager med sørgende barn. De er først og fremst nyttige ved at vi peker på – og bevisstgjør – betydningen av implisitte forventninger til barns sorg. Ved å ta leseren med gjennom våre analyser, ønsker vi å «rokke ved» de implisitte forventningene. Her bidrar vi med et praktisk kunnskapsbidrag som handler om å utfordre barnehagelærere og andre voksne til å se hva som skjer hvis vi forventer *noe annet*. Med justerte forventninger vil barnets uttrykk kunne fortolkes annerledes, og kommunikasjonen i respons på disse fortolkningene vil følgelig bli annerledes. Med dette vil voksne kunne invitere sørgende barn inn i andre samspill med andre muligheter til å praktisere sorg enn om vi venter på at barnet skal ta initiativ til samtale med tydelige sorguttrykk. Et resultat kan bli at fenomenet barns sorg faktisk framtrer annerledes i profesjonell praksis og forskning: at det ikke er manglende uttrykk for sorg (Bugge et al., 2014; Lytje & Dyregrov, 2021b; Lytje et al., 2022) som framtrer, men andre uttrykk, kanskje fysisk plassering i rom, bruk av objekter og så videre som blir mulig for barn hvis felles meningsskapning og involvering legger til rette for det (Hogstad & Jansen, 2021; Hogstad & Ulvik, 2022).

Med et utviklingsperspektiv kan vi se at mulighetene til å delta i sorgpraksiser som de voksne gir barnet, kan bidra til barnets utvikling av sin måte å føre sitt liv (Højholt & Kousholt, 2018, 2020). Mer forskning trengs om små barns sorg. I lys av ny forskning trengs videreutvikling av teori om små barns sorg, slik at vi bedre kan forstå hvordan vi kan legge til rette for sorgprosesser som gir barn muligheter til å føre gode liv etter tap av en forelder.

Forfatterbiografier

Ingrid Johnsen Hogstad (f. 1984) er førsteamanuensis ved bachelorutdanning i vernepleie ved HiM. Hun har en master i psykologi (UiO, 2012) og ph.d. i helse- og sosialfag (HiM/HVO, 2021). Hun har jobbet blant annet i barnehage, sorgstøttesenteret ved Ahus, og psykisk helsevern for barn og unge (BUP). I sin forskning er Hogstad særlig opptatt av hvordan velferdsstatens profesjonsutøvere er med på å skape utviklingsbetingelser i barns oppvekst og hverdagsliv. Sentrale forskningstema er sorg hos barn, profesjonell praksis i møte med barn, barns medvirkning/deltakelse og kulturelle forståelser av barndom.

Eline Grelland Røkholt er utdannet pedagogisk-psykologisk rådgiver (2001) fra UiO, og har master i barnehagepedagogikk fra HiOA (2010). Hun har arbeidet som rådgiver i spesialisthelsetjenesten ved OUS og Ahus knyttet til sorgstøttestøttearbeid. Hun har lang erfaring og har utviklet støttemetoder til barn, ungdom og deres familier, gjennom klinisk praksis og forskning. Hun underviser, og har publisert bokkapitler og vitenskapelige artikler i forbindelse med arbeidet. Hun deltok i Helsedirektoratets nasjonale etterlattearbeid etter terroren 22. juli 2011, og i forskning om foreldre til overlevende ungdom fra Utøya ledet av NKVTS. Røkholt arbeider som pedagogisk-psykologisk rådgiver i kommunal PPT og i Løvemammaenes hjelpetjeneste.

Referanser

- Berg, L., Rostila, M. & Hjern, A. (2016). Parental death during childhood and depression in young adults – a national cohort study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 57(9), 1092–1098. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12560>
- Berg, L., Rostila, M., Arat, A. & Hjern, A. (2019). Parental death during childhood and violent crime in late adolescence to early adulthood: A Swedish national cohort study. *Palgrave Communications*, 5, Artikkel 74. <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0285-y>
- Brottveit, Å. (2003). Helt naturlig? Sorg og dødsritualer i et krysskulturelt perspektiv. I K. Bugge, H. Eriksen & O. Sandvik (Red.), *Sorg* (s. 86–104). Fagbokforlaget.
- Bugge, K. E., Darbyshire, P., Røkholt, E. G., Haugstvedt, K. T. S. & Helseth, S. (2014). Young children's grief: Parents' understanding and coping. *Death Studies*, 38(1), 36–43. <https://doi.org/10.1080/07481187.2012.718037>
- Burrell, L. V., Mehlum, L. & Qin, P. (2017). Risk factors for suicide in offspring bereaved by sudden parental death from external causes. *Journal of Affective Disorders*, 222, 71–78. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.06.064>
- Cheifetz, P. N., Stavrakakis, G. & Lester, E. P. (1989). Studies of the affective state in bereaved children. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 34(7), 688–692. <https://doi.org/10.1177/070674378903400711>
- Christ, G. H. & Christ, A. E. (2006). Current approaches to helping children cope with a parent's terminal illness. *CA: A Cancer Journal for Clinicians*, 56(4), 197–212. <https://doi.org/10.3322/canjclin.56.4.197>
- Christensen, D. R. (2021). At stille sig åbent an: Sorg som livs- og identitetspraksis. *Nordiske Udkast*, 49(2), 17–33.
- Draper, A. & Hancock, M. (2011). Childhood parental bereavement: The risk of vulnerability to delinquency and factors that compromise resilience. *Mortality*, 16(4), 285–306. <https://doi.org/10.1080/13576275.2011.613266>

- Guldin, M.-B., Li, J., Pedersen, H. S., Obel, C., Agerbo, E., Gissler, M., Cnattingius, S., Olsen, J. & Vestergaard, M. (2015). Incidence of suicide among persons who had a parent who died during their childhood: A population-based cohort study. *JAMA Psychiatry*, 72(12), 1227–1234. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2015.2094>
- Hogstad, I. J. (2021). *Possibilities and conflicts in professional encounters with young children experiencing parental illness and death: A sociocultural developmental perspective on child involvement* [Doktorgradsavhandling]. Høgskolen i Molde.
- Hogstad, I. J. (2022). Den kvalitative psykologiens kraft til å forstyrre fenomenene. *Qualitative Studies*, 7(1), 45–63. <https://doi.org/10.7146/qs.v7i1.133066>
- Hogstad, I. J. & Jansen, A. (2021). Parental death in young children's lives: Health professionals' and kindergarten teachers' contributions in meaning-making. *Early Years*, 1–16. <https://doi.org/10.1080/09575146.2021.1919604>
- Hogstad, I. J. & Røkholt, E. G. (2023, 5. april). *Den viktigste forutsetningen for god sorgstøtte er at vi forstår at barn sørger*. Sykepleien. <https://sykepleien.no/meninger/2023/04/den-viktigste-forutsetningen-god-sorgstotte-er-vi-forstar-barn-sorger>
- Hogstad, I. J. & Ulvik, O. S. (2022). Veiledende begreper for profesjonelle i møte med barn i utsatte situasjoner: Involveringspraksis, mulighetsrom og meningsarbeid. I S. M. Myra, A. Faugli & C. Lauritzen (Red.), *Veiledning i profesjonell praksis: Til fagfolk som jobber med barn, ungdom og familier* (s. 159–172). Fagbokforlaget.
- Hundeide, K. (1993). Intersubjectivity and interpretative background in children's development and interaction. *European Journal of Psychology of Education*, 8, 439–450. <https://doi.org/10.1007/bf03172699>
- Hundeide, K. (2003). *Barns livsverden. Sosiokulturelle rammer for barns utvikling*. Cappelen Akademisk forlag.
- Højholt, C. & Kousholt, D. (2018). Children participating and developing agency in and across various social practices. I M. Flear & B. van Oers (Red.), *International handbook of early childhood education* (Bd. 2, s. 1581–1597). Springer.
- Højholt, C. & Kousholt, D. (2020). Contradictions and conflicts: Researching school as conflictual social practice. *Theory & Psychology*, 30(1), 36–55. <https://doi.org/10.1177/0959354319884129>
- Haavind, H. (2019). Livsformsintervjuet: En veiviser til subjektive erfaringer. I A. Jansen & A. Andenæs (Red.), *Hverdagsliv, barndom og oppvekst: Teoretiske posisjoner og metodiske grep* (s. 26–56). Universitetsforlaget.
- Kranzler, E. M., Shaffer, D., Wasserman, G. & Davies, M. (1990). Early childhood bereavement. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 29(4), 513–520. <https://doi.org/10.1097/00004583-199007000-00002>
- Kunnskapsdepartementet. (2017). *Rammeplan for barnehagen*. <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/rammeplan-for-barnehagen/>

- Lytje, M. & Dyregrov, A. (2019). The price of loss – a literature review of the psychosocial and health consequences of childhood bereavement. *Bereavement Care*, 38(1), 13–22. <https://doi.org/10.1080/02682621.2019.1580854>
- Lytje, M. & Dyregrov, A. (2021a). When young children grieve: Supporting bereaved children from the perspective of daycare staff. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 66(5), 1–14. <https://doi.org/10.1080/00313831.2021.1939143>
- Lytje, M. & Dyregrov, A. (2021b). When young children grieve: Supporting daycare children following bereavement – a parent’s perspective. *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 86(3), 980–1001. <https://doi.org/10.1177/0030222821997702>
- Lytje, M., Dyregrov, A. & Holiday, C. (2022). When young children grieve: Daycare children’s experiences when encountering illness and loss in parents. *International Journal of Early Years Education*, 31(1) 115–129. <https://doi.org/10.1080/09669760.2022.2025581>
- Lytje, M. & Holliday, C. (2022). Sand tray interviews. *Bereavement*, 1. <https://doi.org/10.54210/bj.2022.21>
- McKay, M. T., Cannon, M., Healy, C., Syer, S., O’Donnell, L. & Clarke, M. C. (2021). A meta-analysis of the relationship between parental death in childhood and subsequent psychiatric disorder. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 143(6), 472–486. <https://doi.org/10.1111/acps.13289>
- Nordanger, D. Ø. & Braarud, H. C. (2014). Regulering som nøkkelbegrep og toleransevinduet som modell i en ny traumepsykologi. *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 51(7), 530–536.
- Rosengren, K. S., Miller, P. J., Gutiérrez, I. T., Chow, P. I., Schein, S. S., Anderson, K. N. & Bauer, P. J. (2014). *Children’s understanding of death: Toward a contextualized and integrated account*. Wiley-Blackwell.
- Sameroff, A. J. (2009). *The transactional model of development: How children and contexts shape each other*. APA.
- Sandvik, O., Røkholt, E. G., Bugge, K. E. & Sandanger, H. (2018). Noen begreper og teorier om sorg. I E. G. Røkholt, K. E. Bugge, O. Sandvik & H. Sandanger (Red.), *Sorg* (2. utg., s. 31–52). Fagbokforlaget.
- Siegel, D. J. (1999). *The developing mind: Toward a neurobiology of interpersonal experience*. Guilford Press.
- Simbi, C. M. C., Zhang, Y. & Wang, Z. (2020). Early parental loss in childhood and depression in adults: A systematic review and meta-analysis of case-controlled studies. *Journal of Affective Disorders*, 260, 272–280. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2019.07.087>
- Stroebe, M., Schut, H. & Stroebe, W. (2007). Health outcomes of bereavement. *The Lancet*, 370, 1960–1973. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(07\)61816-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)61816-9)

- Stroebe, M. & Schut, H. (1999). The dual process model of coping with bereavement: rationale and description. *Death Studies*, 23(3), 197–224. <https://doi.org/10.1080/074811899201046>
- Søfting, G. H., Dyregrov, A. & Dyregrov, K. (2016). Because I'm also part of the family. Children's participation in rituals after the loss of a parent or sibling: A qualitative study from the children's perspective. *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 73(2), 141–158. <https://doi.org/10.1177/0030222815575898>
- Webb, N. B. (2011). Play therapy for bereaved children: Adapting strategies to community, school, and home settings. *School Psychology International*, 32(2), 132–143. <https://doi.org/10.1177/0143034311400832>
- Willis, C. A. (2002). The grieving process in children: strategies for understanding, educating and reconciling children's perceptions of death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4), 221–226.
- Worden, J. W. (2014). Theoretical perspectives on loss and grief. I J. M. Stillion & T. Attig (Red.), *Death, dying, and bereavement: Contemporary perspectives, institutions, and practices* (s. 91–104). Springer Publishing Company.
- Wortman, C. & Boerner, K. (2012). Beyond the myths of coping with loss: Prevailing assumptions versus scientific evidence. I H. S. Friedman (Red.), *The Oxford handbook of health psychology*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195342819.013.0019>
- Wortman, C. B. & Silver, R. C. (1989). The myths of coping with loss. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57(3), 349–357. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.57.3.349>
- Wortman, C. B. & Silver, R. C. (2001). The myths of coping with loss revisited. I M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe & H. Schut (Red.), *Handbook of bereavement research: Consequences, coping, and care* (s. 405–429). APA. <https://doi.org/10.1037/10436-017>

Noter

ⁱ Takk til professor emerita Else Lykkeslet (HiM), førsteamanuensis Anne Jansen (OsloMet) og professor emeritus Tor-Johan Ekeland (HVO), som var veiledere på ph.d.-prosjektet.

ⁱⁱ Tusen takk til familiene som gjorde denne studien mulig. Tusen takk til alle barnehagelærerne som stilte opp.